

Geheimen van de retorica

Tien Groninger opstellen

opgedragen aan Sjef Kemper

verzorgd door

Zweder von Martels & Remco Regtuit

DAMON

Inhoud

Voorwoord	7
‘De wortel van de opvoeding is bitter, de vruchten zijn zoet’ <i>Vooroefeningen in de retorica</i> ZWEDER VON MARTELS	13
Het woord is een machtig heerser <i>Retorica op toneel en in de rechtbank in het oude Athene</i> REMCO REGTUIT	36
Romeins recht en retorica JAN H.A. LOKIN	58
‘Urenlang tot zweten toe met opzeggen bezig’ <i>Het geheim van Petrus Francius (1645-1704)</i> FEMKE KRAMER	79
The Great Sermon Handicap <i>Over het gebruik en ongebruik van de retorica in de Nederlandse preekkunde</i> LIUWE H. WESTRA	108
Geloofwaardig tot geloof gekomen <i>Schilderkunst en retoriek in de Sala di Costantino van het Vaticaanse Paleis</i> JAN L. DE JONG	125
Noten leggen uit <i>Over de verbinding van retorica en muziek, in het bijzonder bij Bach</i> JAN R. LUTH	146
Kikkers en karren <i>De retorica van politieke omwentelingen</i> RIK PETERS	162

Retorica en psychologie	176
MAARTEN DERKSEN	
Retorica en nieuwe media	191
<i>Van twitterdichters tot internetdemocratie</i>	
RENSKE VAN RAAPHORST	
Over de auteurs	207
Index	209

Voorwoord

‘In den beginne was het Woord’. Deze woorden van de evangelist Johannes hadden als motto kunnen dienen voor deze bundel opstellen over retorica. Ze laten in een notendop zien hoe belangrijk het ‘woord’, is geweest (en nog is). De macht van het woord heerst overal. Wie een boodschap aan zijn publiek wil overbrengen, zal zich steeds bewust moeten zijn van hoe hij dat doet. Een of meer verkeerde woorden, een ongelukkige presentatie: alles kan het effect van de boodschap schaden. En de presentatie bestaat uit meer dan woorden alleen. Ook gebaren, gezichtsuitdrukkingen, beelden en geluiden kunnen effect hebben op hoe de boodschap overkomt.

Een viertal denkbeeldige voorbeelden laat zien wat er zoal mis kan gaan. Als een Henk en Alexander bij de koningin op bezoek gaan en haar aanspreken met ‘hey’, zal hun bezoek waarschijnlijk van heel korte duur zijn en zullen ze niet gehoord worden. Omgekeerd zullen een Jip en Ingrid niet onder de indruk zijn wanneer zij de volgende brief ontvangen met de aankondiging van een militaire oefening: ‘In zijn algemeenheid kan worden gesteld dat militaire helikopters boven gebieden met aaneengesloten bebouwing, industrie- en havengebieden daaronder begrepen dan wel boven mensenverzamelingen een hoogte van ten minste 210 meter (700 voet) boven de hoogste hindernis gelegen binnen een afstand van 600 meter van het luchtvaartuig dienen aan te houden en elders ten minste 50 meter (150 voet) boven grond of water’ (bron: Min. van Defensie, beschikking MLA/134/2008). Deze taal past immers niet bij hun niveau en zal daarom niet het gewenste effect hebben.

Bij een presentatie over de stad Amsterdam zal het publiek worden afgeleid als de bijbehorende afbeeldingen ondersteboven staan of afkomstig blijken te zijn uit Rotterdam. En zelfs als de presentatie perfect in elkaar zit, maar gehouden wordt in een ruimte waarvan de muren knalroze geverfd zijn, zal het publiek eerder oog hebben voor die schreeuwende kleur op de muur dan voor de afbeeldingen zelf.

In film ten slotte maakt het uit welke muziek de regisseur achter de beelden monteert. Een scène met een huurmoordenaar die door de gangen sluipt op weg naar zijn slachtoffer verliest een groot deel van de spanning als het publiek op hetzelfde moment een carnavalshit hoort. En bij een vrolijke bruiloftsscène zal het publiek verrast opkijken om daar Gregoriaanse muziek te horen.

De tien opstellen in deze bundel laten vanuit verschillende invalshoeken zien hoe belangrijk het is dat de boodschap op een efficiënte manier wordt gebracht. Ze zijn gebaseerd op de cursus 'Het geheim van de retorica', een serie colleges die sinds enkele jaren wordt gegeven aan de Rijksuniversiteit Groningen. De colleges zijn georganiseerd door de afdeling Griekse en Latijnse Taal en Cultuur in samenwerking met specialisten uit diverse disciplines. Hoor- en werkcolleges, waarin studenten vertrouwd worden gemaakt met de werking van de retorica in verschillende vakgebieden en ook zelf praktische ervaring opdoen met de retorica, wisselen elkaar af.

In de bijdrage van Zweder von Martels komt de vraag aan de orde in hoeverre je goed spreken kunt leren. Slechts weinigen worden geboren als begenadigd redenaar, de meesten zullen het zich door een gedegen training eigen kunnen maken. Al in de Griekse en Romeinse oudheid was men zich bewust van het belang van oefening. De retoren ontwikkelden daarvoor een serie vooroefeningen, *progymnasmata*, die de leerlingen stap voor stap met het geheel van de retorica in aanraking brengen. Na deze vooroefeningen was een leerling in staat zelf een verantwoorde redevoering te houden.

Remco Regtuit bespreekt in zijn bijdrage de retorica in de bloeiperiode van de Griekse oudheid, de vijfde en vierde eeuw voor Christus. Het is de periode waarin de sofisten actief zijn, rondtrekkende leraren die voor veel geld onderwijs gaven in onder andere retorica. De invloed die deze sofisten gehad hebben, zijn merkbaar op verschillende terreinen in de Griekse literatuur. Tragedie- en komediedichters, historiografen, filosofen: geen van hen is ongevoelig gebleken voor de lessen van de sofisten. Bij de dichters is de invloed direct aanwijsbaar in hun werk, bij de filosofen vooral in de felle kritiek die zij erop hadden. De analyse van een redevoering van Lysias laat zien hoe retorica in de praktijk heeft gewerkt.

Het Romeinse recht werd aanvankelijk gekenmerkt door een streng formalisme met vaste formules. Jan Lokin schetst hoe in dit strenge formalistische systeem langzaam verandering kwam. De noodzaak om bewijs te leveren nam toe en daarbij de kansen van retorisch geschoolde sprekers om deze bewijsvoering naar hun hand te zetten. Met de steeds grotere complexiteit van de zaken ontstond de nieuwe beroepsgroep van de jurisconsulten, een groep die men als grote concurrent voor de redenaars kan beschouwen. Deze tegenstelling tussen redenaar en jurisconsult blijft in stand tot de eerste eeuwen na Christus. Daarna neemt de invloed van de redenaars op de procesgang af.

De professionalisering van het ambt van rechter maakt dat inhoudelijke argumenten het winnen van de retorische formuleringen.

‘Urenlang tot zweten toe met opzeggen bezig’: in een paar woorden vat Femke Kramer hiermee het langdurige proces van oefeningen in de retórica samen. Zij laat de verschillende aspecten van retorische training zien aan het voorbeeld van Petrus Francius, een zeventiende-eeuwse retoricapedagoog. In zijn commentaar op de *Pro Archia* van Cicero geeft Francius een uitgebreide lijst met aandachtspunten voor de redenaar. Het zijn aanbevelingen op het gebied van *memoria* (geheugentraining), stemgebruik en lichaamstaal.

Met de bijdrage van Liuwe Westra komen we bij een deelgebied van de retórica, de preken. Het preken kent een lange traditie die begint in het Jodendom en wordt overgenomen in de christelijke traditie. Het voornaamste doel is het bewaren van de eigen identiteit (veelal tegenover andersdenkenden van binnen en buiten de eigen kring); daarnaast is het zo mogelijk de gelovigen te instrueren in kennis en interpretatie van de Bijbel. Hoewel de preken een specifieke inhoud en context hebben, blijven ze onderdeel van het grotere genre van de gelegenheidsredevoeringen (*genus demonstrativum*). De regels die voor dat genre gelden komen dan ook terug in de preken, ook al verliest men dit getuwoordig weleens uit het oog.

Retorica en retorische middelen vinden we niet alleen terug in woorden. Jan de Jong bespreekt de schilderijen die door Rafaël en zijn assistenten zijn aangebracht in de audiëntiezaal van het pauselijk paleis in Rome, de *Sala di Costantino*. Paus Leo X had Rafaël gevraagd de ruimte te decoreren met scènes uit het leven van Constantijn de Grote. De Jong laat zien dat de drie jaar van onderbreking in de werkzaamheden (tussen 1520 en 1523) hun uitwerking hebben gehad op de manier van schilderen. In die drie jaar was de katholieke kerk door het optreden van Luther zwaar onder druk komen te staan, maar ook het werk van Ulrich von Hutten, met daarin een bijdrage over de Schenking van Constantijn, maakte dat het gezag van de kerk werd aangeast. Bij de voltooiing van de schilderijen maakten de kunstenaars dan ook stevig gebruik van ‘retorische middelen’ om de boodschap van de kerk duidelijk naar voren te laten komen: de kijker moest ervan overtuigd worden dat de kerk wél gelijk had.

Met name in de Renaissance en de Barok zien we een sterke verbinding tussen retórica en homiletiek aan de ene kant en retórica en muziek aan de andere. Jan Luth illustreert deze verbinding aan de hand van enkele werken van Johann Sebastian Bach. Hij laat zien hoe Bach de betekenis van de

liedtekst ondersteunt door zijn muziek: laag tempo bij een woord als 'lang', dissonantie bij thema's als het lijden en sterven van Jezus.

Een van de grootste politieke omwentelingen vond plaats in de nacht van 4 augustus 1789 tijdens de Franse revolutie. Rik Peters gaat in op de gebeurtenissen van die nacht. Tijdens een vergadering van de (nieuwe) Assemblée nationale zag een groep 'vernieuwers' een kans om vergaande hervormingen te eisen, met name de afschaffing van privileges voor adel en geestelijkheid. De belangrijkste rede in de vergadering werd uitgesproken door een onbekende, die zijn woorden kracht bijzette door als boer verkleed te verschijnen. Dit beeld versterkte het contrast tussen heden en verleden dat hij in zijn rede benadrukte. Ethos, pathos én logos werkten zo op een efficiënte manier samen in het bereiken van het resultaat.

Uitgaande van het onderscheid dat Plato al maakte tussen waarheid, wetenschap en filosofie aan de ene kant, en politiek, retorica en sofisterij aan de andere, gaat Maarten Derksen in op de verhouding tussen wetenschap en retorica in de psychologie. Zeker op het terrein van de sociale psychologie, waarin attitude en attitudeverandering centraal staan, is de grens tussen wetenschap en retorica lang niet altijd duidelijk. Derksen laat zien dat deze grens echter nooit echt vervaagt.

De laatste bijdrage brengt ons midden in de moderne tijd met al zijn nieuwe media. Renske van Raaphorst gaat in op het gebruik van retorica bij de verkiezingscampagnes van Barack Obama, maar ook in de korte berichten op Twitter. Ze laat zien dat ook bij deze nieuwe media de oude regels van de retorica nog steeds volop gelden.

De bijdrage bevatten de nodige technische terminologie, met name in het Grieks en Latijn. Deze termen zijn terug te vinden en indien nodig kort uitgelegd in de index achter in deze bundel.

Wij dragen deze bundel op aan Sjef Kemper, van 1979 tot 2011 verbonden aan de afdeling Griekse en Latijnse Taal en Cultuur, die mede aan de wieg stond van de collegereeks 'Het geheim van de retorica'. Op deze manier willen wij hem danken voor zijn steeds zeer gewaardeerde bijdrage aan onze afdeling.

Zweder von Martels
Remco Regtuit
Groningen, februari 2012